

ANNA SIEMIŃSKA

Koncepcje prawa społeczeństwa cywilnego i obywatelskiego wobec metod wykładni prawa w polskim i niemieckim porządku prawnym

Concepts of Civil and Citizens' Society Law in Relation to Methods of Interpreting the Law in the Polish and German Legal Systems

The author presents the concept of society in terms of civil law theory, explaining the reasons for understanding the adopted concept of “civil law”, as well as the widely used method of interpretation. The author illustrates that the notion of “citizen society” can play a similar role in the Polish law as the concept of civil society law in the German law of civil law, serving to clarify the commonly accepted concept (law theory) and the method of its interpretation. The article reveals that related sciences have a direct impact on the theory of civil law and its basic concepts, while pointing out practical differences in the theory of Polish and German civil law.

ANNA SIEMIŃSKA doktor nauk prawnych

ORCID – 0000-0002-4748-4837 / e-mail: dr.anna.sieminska@opl.pl

SŁOWA KLUCZOWE: wykładnia prawa cywilnego, społeczeństwo cywilne, społeczeństwo obywatelskie, metody wykładni prawa, teoria prawa cywilnego.

KEYWORDS: interpretation of civil law, civil society, civil society, methods of law interpretation, theory of civil law.

1 | Przedstawienie zagadnienia

Spółeczeństwo cywilne nie należy obecnie do szczególnie często badanych zagadnień w polskiej doktrynie prawa, uwagę badaczy przykuwa raczej pojęcie „społeczeństwa obywatelskiego”, szczególnie w aspekcie badań socjologicznych, historycznych lub w zakresie nauk politycznych¹. Z czego wynika ten stan rzeczy i jakie są różnice pomiędzy pojęciami „społeczeństwa cywilnego” (przyjmowanego w niemieckim porządku prawnym) oraz „społeczeństwa obywatelskiego” (przyjmowanego co do zasady w polskim porządku prawnym, zarówno po 1945 r., jak i po 1989 r.), w polskiej i w niemieckiej teorii prawa (cywilnego)? – oto leżące u podstaw tego artykułu pytanie badawcze. Związana z tym pytaniem główna teza badawcza artykułu zakłada natomiast, że pod pojęciem „społeczeństwa” w teorii prawa cywilnego kryje się sposób rozumienia i tworzenia prawa cywilnego, jako prawa regulującego podstawowe potrzeby obywateli, a więc koncepcja prawa cywilnego, jako prawa społeczeństwa cywilnego, która determinuje metodę wykładni prawa cywilnego i jego dalszy rozwój. Teza ta, wspierana jest przez następujące tezy pomocnicze:

1. Koncepcja społeczeństwa cywilnego, oparta na filozofii niemieckiego idealizmu ujmuje materialne potrzeby i gospodarcze interesy obywateli, jako podstawy prawa cywilnego, stąd metoda wykładni prawa cywilnego umożliwia ich zrozumienie i zastosowanie w prawie cywilnym, a w konsekwencji – dalszy rozwój prawa cywilnego i społeczeństwa cywilnego wolnego rynku.
2. Współczesnego pojęcie polskiego „społeczeństwa obywatelskiego” wywodzące się z okresu PRL, ukrywa w sobie koncepcję prawa (cywilnego), wyjaśniającą ideologiczne podstawy tworzenia i odczytywania prawa (wykładni), a także jego upolitycznienie, znacznie utrudniające rozwój gospodarczo-społeczny.

Artykuł wpisuje się co do zasady w badania prawnoporównawcze oraz historyczno-opisowe w szeroko rozumianym obszarze teorii prawa,

¹ Tak m.in. Rafał Więckiewicz, „Czym jest społeczeństwo obywatelskie? Przyczynek do dyskusji”, [w:] *Spółeczeństwo obywatelskie w systemie politycznym państwa. Przykład Polski na tle rozwiązań europejskich*, red. Michał Szczegieliński, Rafał Więckiewicz (Warszawa: Wydawnictwo Rambler, 2018), 13.

polegające na porównaniu koncepcji prawnych (w tym podłoża gospodarczego, filozoficznego, społecznego oraz polityczno-ideologicznego) oraz wyjaśnienia ich przyczyn w polskim i niemieckim porządku prawnym, celem zarysowania koncepcji społeczeństwa cywilnego i koncepcji społeczeństwa obywatelskiego, a także wyjaśnienia ich wpływu na praktykę stosowania prawa, tj. stosowaną metodę wykładni prawa. Przedmiotem badań jest w takim ujęciu teoria wykładni prawa cywilnego w granicach wyznaczonych opracowywaną problematyką i kontekstem historycznym.

Zawarte w artykule wyjaśnienia pozwalają ukazać koncepcję „społeczeństwa cywilnego”, ale przede wszystkim „społeczeństwa obywatelskiego”, w odmiennym od tradycyjnie przyjmowanego w polskiej doktrynie świetle, a mianowicie pokazują związek przyczynowo skutkowy między przyjmowaną powszechnie (w teorii prawa, ale przede wszystkim w naukach politycznych i społecznych) koncepcją społeczeństwa a tworzeniem prawa i jego wykładnią (jako prawa społeczeństwa cywilnego). Pozwala to wyjaśnić przyczyny przyjmowanych metod wykładni prawa oraz wyjaśnić między nimi praktyczne różnice.

2 | **Gospodarcze fundamenty koncepcji niemieckiego społeczeństwa cywilnego**

Europa XVII wieku zdominowana była co do zasady przez feudalizm i absolutyzm, stojące na przeszkodzie rozwojowi kapitalizmu, umożliwiającego dalsze bogacenie się społeczeństwa Zachodniej Europy (a przynajmniej burżuazji, jako jego istotnej części). Problem stanowiło odmienne niż współcześnie ujmowanie prawa (koncepcja prawa) oraz ówczesne konstrukcje prawne, hamujące rozwój gospodarczy. Przede wszystkim w ówczesnej gospodarce agrarnej stosunki korzystania z ziemi oparte były o zależność hierarchiczną społeczeństwa. W obowiązującym od średniowiecza prawie stanowym, prawa i obowiązki zależały bowiem od przynależności do konkretnego stanu, determinującej m.in. możliwość posiadania majątku. Nadal obowiązywały pochodzące ze średniowiecza feudalne związanie człowieka z ziemią, ograniczenia w swobodzie dysponowania gruntem czy będąca podstawą średniowiecznej gospodarki agrarnej konstrukcja „podzielnej

własności^[2], powodujące trudności w jednoznacznym określeniu uprawnionego do rzeczy i wyceny jego majątku i stanowiące wyraźną przeszkodę dla rozwijającej się kapitalistycznej gospodarki wolnego rynku. Feudalne formy prawno-majątkowe nie dawały bowiem wystarczających podstaw dla stworzenia struktur regulujących choćby czynności prawne kredytu, dla których niezbędne było stworzenie stabilnych podstaw w zakresie m.in. jednolicie ukształtowanej własności, jako zabezpieczenia wierzycieli. Brak pewności prawa hamował zatem rozwój gospodarczy, powodując potrzebę wprowadzenia nowego porządku prawnego, stanowiącego prawne ramy rodzącej się gospodarki wolnorynkowej^[3]. Głównym prawno-gospodarczym celem było m.in. usunięcie ograniczenia rozporządzania majątkiem oraz własności podzielnej, a także – zastąpienie ich nowo ukształtowanym pojęciem własności^[4]. Chodziło o zdefiniowanie na nowo uprawnień właściciela, tj. w oparciu o nowy sposób przyporządkowania praw zarówno do podmiotu, jak i do przedmiotu własności, umożliwiającą ustalenie uprawnionego do rzeczy i treści jego uprawnień. W miejsce konstrukcji podzielnej własności wprowadzono więc uniwersalne, abstrakcyjne pojęcie własności, oparte na swobodnym rozporządzaniu rzeczą, służące mobilizacji własności gruntu^[5], ale także oparte na stałej, niezmiennej treści (przeciwne podzielnej własności feudalnej).

Służące rozwojowi kapitalizmu zmiany gospodarcze nie byłyby przy tym możliwe do realizacji bez odpowiednich zmian w sferze społecznej. Koniecznym było przede wszystkim zerwanie z prawem stanowym, obowiązującym w zależności od przynależności do konkretnego stanu społecznego, na rzecz zrównania wszystkich wobec praw i obowiązków. Równość w prawach i obowiązkach miała przy tym na celu kreowanie przez obywateli własnej sytuacji majątkowej, poprzez swobodną wymianę towarową, będącą podstawą kapitalistycznej gospodarki wolnego rynku.

² Heinz Wagner, *Das geteilte Eigentum in Naturrecht und Positivismus* (Breslau: Martin, 1938), 22: na którą składało się tzw. prawo rozporządzania feudała i prawo korzystania wasała. Obie formy prawne były przy tym ujmowane jako „własność”, a ogół praw przysługujących uprawnionym określano jako „majątek”.

³ Helmut Coing, *Europäisches Privatrecht Band I Altere Gemeinsames Recht 1500-1800* (München: C.H. Beck, 1985), 89 i n.

⁴ Wolfgang Wiegand, „Zur theoretischen Begründung der Bodenmobilisierung in der Rechtswissenschaft: Der abstrakte Eigentumsbegriff, Band III”, [w:] *Wissenschaft und Kodifikation des Privatrechts im 19. Jahrhundert*, red. Helmut Coing, Walter Wilhelm (Frankfurt: Vittorio Klostermann, 1976), 188 i n.

⁵ Theo Mayer-Maly, „Eigentum und Verfügungsrechte in der neueren deutschen Rechtsgeschichte”, *Schriften des Vereins für Socialpolitik*, nr 140 (1984): 25.

Z tego względu zlikwidowano związanie człowieka z ziemią oraz poddaństwo chłopów, prowadząc do nowego ujęcia człowieka jako podmiotu praw i obowiązków. Ten nowy sposób „związania” prawa podmiotem i przedmiotem prawa powodował, że prawo nie obowiązywało już na podstawie przynależności do konkretnej warstwy społecznej, lecz prawa i obowiązki przysługiwały w równej mierze wszystkim obywatelom.

Wskazane zmiany gospodarcze i społeczne miały w ten sposób na celu wprowadzenie pewności prawa i zaufania wierzycieli do obrotu gospodarczego, umożliwiając dalszy rozwój gospodarczy i prawny. W konsekwencji to w głównej mierze materialne interesy utorowały drogę do nowego ukształtowania prawa cywilnego jako prawa obywateli, wyrażającego potrzeby i wczesnego kapitalizmu wolnorynkowego^[6].

3 | Społeczeństwo cywilne w niemieckiej filozofii

Przemiany społeczno-gospodarcze nie byłyby możliwe do realizacji bez podłoża filozoficznego, przede wszystkim rozważań Immanuela Kanta oraz Georga Wilhelma Friedricha Hegla, mających zasadniczy wpływ na niemiecką koncepcję społeczeństwa cywilnego. Już bowiem krytyka absolutyzmu Kanta, stanowiąca pierwsze doktrynalne podstawy współczesnego państwa prawa w Niemczech, oparta była na wolności jako fundamencie

⁶ Andrzej Redelbach, *Wstęp do prawoznawstwa* (Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1996), 45: „w początkowej fazie rozwoju państw kapitalistycznych gospodarka feudalna ustępowała przed rozwojem kapitalizmu wolnokonkurencyjnego, którego założenia odzwierciedla doktryna liberalizmu, jako ideologia mieszczaństwa walczącego z feudalizmem i monarchią absolutną. W rezultacie, z jednej strony absolutyzowano znaczenie jednostki, z drugiej rolę państwa ograniczano do ochrony obywateli przed napaścią z zewnątrz oraz niesprawiedliwością i uciskiem ze strony współobywateli. W okresie liberalizmu wolność i własność traktowano jako prawa przyrodzone człowieka i pierwotne wobec prawa stanowionego. Wolną konkurencję oraz dążenie do zysku traktowano jako podstawowe przesłanki rozwoju społeczeństwa. Na pierwszoplanowym miejscu stawiano wolność umów w handlu (...) oraz wolność od państwa, które miało ograniczać się do ochrony nieskrępowanego działania mechanizmów rynkowych oraz chronić własność prywatną”.

społeczeństwa cywilnego^[7]. Jedną z głównych myśli Kanta było ujmowanie wolności jako „jedynego, pierwotnego, każdemu człowiekowi na podstawie jego człowieczeństwa przypisanego prawa”, z którego wynikają wszystkie inne naturalne prawa^[8]. Myśl ta stanowiła wyraz epoki, w której w Europie i na świecie żądano wolności i praw obywatelskich oraz zastąpienia suwerenności monarchy- suwerennością narodu. Z tego względu, „koncepcja państwa prawa I. Kanta zakładała powstanie »społeczeństwa cywilnego powszechnie rządzącego się prawem«. [...] Państwo prawa to państwo ograniczone w zakresie swego działania do prawa i porządku, ale prawa równego dla wszystkich i porządku opartego na poszanowaniu wolności obywateli”^[9]. W konsekwencji społeczeństwo cywilne, jako nowa kategoria społeczna, miało składać się według Kanta z obywateli, tj. ludzi powszechnie rządzących się prawem równym dla wszystkich, którego fundament stanowi wolność, rozumiana jako niezależność od arbitralnego przymusu ze strony innych, jeżeli współistnieje z wolnością innego człowieka.

Podobnie filozofia Hegla – pierwszego teoretyka społeczeństwa cywilnego^[10] – ujmowała społeczeństwo jako sferę społeczną, reprezentującą własną rzeczywistość wobec rodziny i państwa. Społeczeństwo cywilne, podobnie jak państwo, rozumie przy tym zawsze jako wspólnotę, nigdy sumę jednostek. Człowiek jest bowiem zawsze istotą społeczną i musi w swym postępowaniu uwzględniać normy, które konstytuują społeczne działanie (heglowska etyczność). Hegel w związku z tym przyjmuje, że prawdziwa wolność – wolność etyczna – musi także uwzględniać kontekst społeczny^[11]. W ten sposób państwo stanowi określoną wspólnotę

⁷ Andrzej Sylwestrzak, *Historia doktryn politycznych i prawnych* (Warszawa: Wolters Kluwer, 2015), 216.

⁸ Helmut Coing, *Grundzüge der Rechtsphilosophie* (Berlin–New York: De Gruyter, 1993), 36 powołując się na: Immanuel Kant, *Metaphysik der Sitten. Einleitung III und Einleitung in die Rechtslehre § 3 (Inselausgabe IV)* (Leipzig: de Gruyter, 1797), 322–323, 337, 345.

⁹ Por. Sylwestrzak, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, 217: „Prawo jest efektem autonomicznego postępowania zbiorowości jako nosiciela samej idei społeczeństwa. Podstawową zależnością [...] jest zależność między wolnością jednostki a wolnością pozostałych członków społeczności”.

¹⁰ Manfred Riedel, *Bürgerliche Gesellschaft und Staat* (Neuwied: Luchterhand: 1970), 67: „po raz pierwszy steoretyzował pojęcie społeczeństwa cywilnego, podnosząc je do pojęciowej świadomości siebie”.

¹¹ Piotr Szymaniec, „Elementy liberalne w myśli Georga Wilhelma Friedricha Hegla”, [w:] *Prace z myśli polityczno-prawnej oraz prawa publicznego*, red. Mirosław Sadowski, Piotr Szymaniec (Wrocław: Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, 2012), 33.

obywateli, respektującą sferę autonomii jednostki, której szczegółowy interes realizowany jest w obrębie prawa abstrakcyjnego i społeczeństwa^[12]. Społeczeństwo jest przy tym swoistym „gruntem pośrednictwa”^[13] między jednostką a państwem, przy czym pośrednictwo to odbywa się przede wszystkim przez tzw. „system potrzeb”, przez który Hegel rozumie system wolnorynkowej gospodarki. Przedmiotem społeczeństwa jest obywatel z punktu widzenia potrzeb, zaś zaspokojenie potrzeb następuje poprzez pracę wszystkich, stanowiąc wspólne bogactwo^[14]. W konsekwencji pojęcie *bürgerliche Gesellschaft* wskazuje na sferę prywatnych interesów i potrzeb materialnych oraz ich zaspokojenia przez produkcję dóbr, a więc sferę niepolityczną, cywilną^[15], leżącą u podstaw prawa. Takie rozumienie społeczeństwa cywilnego stanowi fundament przyjmowanych teoretyczno-prawnych koncepcji prawa cywilnego, jego odczytywanie i rozwój jako gospodarczych potrzeb, uwzględniających autonomię jednostki i jej interesy oraz interesy wspólnoty.

4 | Koncepcja społeczeństwa cywilnego jako podstawy niemieckiego prawa cywilnego

Przeniesienie koncepcji filozoficznych (obejmujących założenia gospodarczo-społeczne) na grunt prawny^[16] przypisuje się w niemieckiej nauce

¹² Por. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Zasady filozofii prawa*, przeł. Adam Landman (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1969), § 260, 245–246.

¹³ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Vorlesungen über Rechtsphilosophie*, red. Karl-Heinz von Ilting, t. III, (Stuttgart- Bad Cannstatt: Frommann-Holzhoog, 1974), 567.

¹⁴ Hegel, doskonały obserwator dynamicznie rozwijającego się kapitalizmu, znał prace klasyków powstającej wówczas ekonomii politycznej, np. Davida Ricardo (*Zasady ekonomii politycznej i opodatkowania* z 1817 r.), czy Adama Smitha (*Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów* z 1776 r.), pozwalające mu ujmować filozofię przez pryzmat problemów ekonomii i polityki, co widać wyraźnie w jego nauce.

¹⁵ Por. Paweł Załęski, „Etymologia społeczeństwa obywatelskiego: o problemie tłumaczenia nowoczesnej koncepcji *bürgerliche Gesellschaft*” *Acta Philologica* nr 34 (2008): 50, wskazując, iż jej współczesnym odpowiednikiem jest społeczeństwo rynkowe.

¹⁶ „filozofia prawa stała się dyscypliną *par excellence* prawniczą, odpowiedzialną za opracowanie nowoczesnych zasad metodologicznych dla prawodawstwa

prawa co do zasady Friedrichowi Carlowi von Savigny'emu – czołowemu reprezentantowi historycznej szkoły prawa^[17]. Uważał on, że prawo rozwija się równoległe z narodem, a świadomość narodu jest źródłem prawa, co oznacza, że prawodawca nie tworzy prawa, ale odkrywa je jako szczególny fakt historyczny, nadając mu kształt normy prawnej^[18]. Poglądy te przyczyniły się do umniejszenia rangi władzy prawotwórczej absolutystycznego władcy (niesprzyjającemu przecież kapitalizmowi) i do przesunięcia punktu ciężkości tworzenia prawa na społeczeństwo i jego potrzeby gospodarcze (nawet, jeśli odczytywane przez naukę prawa), umożliwiając stworzenie systemu prawa cywilnego^[19], odpowiadającego potrzebom gospodarczym społeczeństwa oraz, wprowadzenie kapitalizmu do Prus^[20].

Dalszy rozwój prawa cywilnego, jako prawa społeczeństwa cywilnego, nie byłyby jednak możliwe bez odwołania do rosnących potrzeb gospodarczych i interesów majątkowych społeczeństwa, stąd w koncepcjach prawa cywilnego wyraźny związek prawa z interesami życiowymi, podkreślający ich przyczynowość (stosunek między nakazami prawa a potrzebami życia)^[21]. Niemiecka teoria prawa cywilnego wyjaśnia zatem, że zawarte w normach prawnych nakazy prawne wywołane są przez potrzeby życia i ich ocenę, ustawy zaś wydawane są jako zadośćuczynienie interesom życiowym, zawierając rozstrzygnięcia konfliktów interesów występujących

i dogmatyki prawniczej”, tak: Jerzy Stelmach, Ryszard Sarkowicz, *Filozofia prawa XIX i XX wieku* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1998), 18.

¹⁷ Por. Edyta Sokalska, „Searching for the best legal interpretation and the ideal formula of a state – Otto von Gierke and corporatism as the basis for a new federal state” *Studia Prawnoustrojowe*, nr 56 (2022): 266.

¹⁸ Friedrich Carl von Savigny, *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. (Heidelberg: Mohr Verlag [Paul Siebeck], 1814), 13; por. także: Friedrich Carl von Savigny, *O powołaniu naszych czasów do ustawodawstwa i nauki prawa*, przeł. Kazimierz Opałek (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964), 54–59.

¹⁹ Por. Friedrich Carl von Savigny, *System des heutigen Römischen Rechts*, t. I (Berlin: Paul Siebeck, 1840).

²⁰ Sokalska, „Searching”, 268: W osiągnięciu tego celu posłużyć miały konstrukcje prawa rzymskiego jako właściwy kontekst rozważań o wolności osoby prywatnej, będącej podstawą życia społecznego i gospodarczego czy podstawy gospodarki towarowo-pieniężnej, umożliwiające stworzenie nowoczesnych struktur prawa cywilnego opartego na przekształceniu zależności majątkowej i stosunków cechowych w wolny najem pracy, wypieraniu długów rentowych na rzecz wolnych hipotek, ale także spółka kapitałowa, transakcje papierami wartościowymi, przewóz, *culpa in contrahendo* czy nowe formy operacji kredytowych.

²¹ M.in. Philipp Heck, *Gesetzesauslegung und Interessenjurisprudenz* (Tübingen: Paul Siebeck, 1968), 73 i n.

w sferze cywilnej. Historycznie prawo traktowane jest więc jako produkt interesów społeczeństwa cywilnego, na co wskazywał już Rudolf von Ihering, wskazując, że twórcą prawa jest cel (interes), i podkreślając ochronę tych interesów, jako cel prawa cywilnego (!)^[22]. Pogląd ten, rozwijany przez kolejnych teoretyków niemieckiego prawa cywilnego^[23], stanowi fundamenty współczesnego niemieckiego systemu prawa cywilnego (*Bürgerliches Recht*) jako prawa społeczeństwa cywilnego, regulującego potrzeby gospodarcze i interesy majątkowe obywateli wobec siebie.

5 | Metoda wykładni prawa cywilnego jako środek dalszego rozwoju społeczno-gospodarczego

Koncepcja niemieckiego prawa cywilnego jako prawa społeczeństwa cywilnego, u którego podstaw leżą potrzeby gospodarcze i interesy majątkowe obywateli, determinuje specyfikę metody wykładni prawa cywilnego jako odrębnej od prawa administracyjnego czy karnego, metody odczytywania prawa i jego dalszego rozwoju. Cechą charakterystyczną metody wykładni prawa cywilnego jest zatem wyjaśnienie przepisów prawa cywilnego poprzez zawarte w nich normy prawne, stanowiące rozstrzygnięcia konfliktów życiowych interesów i potrzeb gospodarczych obywateli^[24], wynikających z życia w społeczeństwie. Normy prawa cywilnego ujmowane są przy tym jako rozstrzygnięcia konfliktów interesów na podstawie podobieństwa problemów. Przykładowo, w prawie zobowiązań uregulowane są interesy członków wspólnoty wobec siebie, tj. obywateli zawierających daną umowę^[25], jako wzór rozstrzygnięcia konfliktu interesów opartego

²² Rudolf von Ihering, *Der Zweck im Recht*, t. 1 (Leipzig: Breitkopf und Härtel, 1877), 5.

²³ Por. m.in. Joachim Rückert, Ralf Seinecke, *Methodik des Zivilrechts – von Savigny bis Teubner* (Baden-Baden: Nomos, 2017).

²⁴ Por. m.in. Reinhold Zippelius, *Rechtsphilosophie. Ein Studienbuch* (München: C.H. Beck, 2011), 211. Philip Heck, *Begriffsbildung und Interessenjurisprudenz*, (Berlin-Zürich: Paul Siebeck, 1968), 72. Heck, *Gesetzesauslegung und Interessenjurisprudenz*, 60.

²⁵ Por. o istocie prawa zobowiązań jako dwóch przeciwstawnych interesach: Philip Heck, *Grundriß des Schuldrechts* (Tübingen: Paul Siebeck, 1929), 2, 6.

na równych zasadach dla stron^[26], które strony mogą modyfikować na podstawie własnych potrzeb gospodarczych. W prawie rzeczowym natomiast dodatkowo występują także interesy ogółu (*Interessen der Allgemeinheit*)^[27], tj. interesy społeczeństwa cywilnego uwzględniane przy rozstrzygnięciu konfliktów interesów poszczególnych obywateli, wynikające m.in. ze społecznego kontekstu wolności Hegla^[28]. Tłumaczy on, dlaczego w niemieckim prawie własności uregulowane są interesy właściciela wobec interesów społeczeństwa, zaś prawo rzeczowe uwzględnia bardziej interes społeczeństwa niż jednostki^[29]. Zawarte w normach prawa cywilnego rozstrzygnięcia konfliktów interesów pokazują jednoznacznie, że w prawie cywilnym nie ma praw pozbawionych granic^[30], ponieważ zawsze istnieją interesy przeciwne i konflikty interesów, a ich istnienie nigdy nie było kwestionowane^[31].

Po drugiej wojnie światowej, niemiecka metoda wykładni prawa cywilnego, została uzupełniona o wartości konstytucyjne Ustawy Zasadniczej, stanowiące podstawowe wartości społeczeństwa cywilnego i wyznaczające dalszy rozwój społeczny i gospodarczy. Potrzeby te, są naturalnymi konsekwencjami życia w społeczeństwie, postępu technologicznego i naukowego, co powoduje konieczność ciągłego rozwoju prawa cywilnego. Metoda wykładni prawa cywilnego oparta o wartości konstytucyjne

²⁶ Por. Jan Busche, „Die Begründung von Schuldverhältnissen“, [w:] J. von Staudingers Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch mit Einführungsgesetz und Nebengesetzen, Eckpfeiler des Zivilrechts, red. Michael Martinek (Berlin: Sellier- de Gruyter, 2008), 187, zgodnie z którym: powstanie ustawowych stosunków zobowiązaniowych polega na heteronomicznym rozstrzygnięciu wartościującym ustawodawcy; por. także: Karl Larenz, Claus- Wilhelm Canaris, *Lehrbuch des Schuldrechts*, t. II, *Besonderer Teil, Zweiter Halbband* (München: C.H. Beck, 1994), 129.

²⁷ Tak o prawie rzeczowym: Philip Heck, *Grundriss des Sachenrechts* (Tübingen: Paul Siebeck, 1930), 8.

²⁸ Por. przypis 12.

²⁹ Interes społeczeństwa wynika m.in. z przepisów dotyczących sąsiedztwa oraz innych cywilnoprawnych czy publicznoprawnych ograniczeń, wynikających z Ustawy Zasadniczej, prawa planowania gospodarkę przestrzenną, czy prawa budowlanego i in.

³⁰ Z tego względu, jak wskazują przedstawiciele doktryny niemieckiego prawa cywilnego, także prawa rzeczowe, określane w dziewiętnastowiecznej nauce jako tzw. prawa absolutne, podlegają ograniczeniom: por. Hanns Prütting, *Sachenrecht. Ein Studienbuch* (München: C.H. Beck, 2008), 9. Dieter Schwab, Martin Löhning, *Einführung in das Zivilrecht, mit BGB- Allgemeiner Teil, Schuldrecht Allgemeiner Teil, Kauf- und Deliktsrecht* (Heidelberg: C.F. Müller Verlag, 2010), 126.

³¹ Por. rozważania filozoficzne Immanuela Kanta oraz Georga Wilhelma Friedricha Hegla w p. 3. Społeczeństwo cywilne w niemieckiej filozofii.

(*Wertungsjurisprudenz, Wertejurisprudenz*)^[32] musi w związku z tym umożliwić dalszy rozwój prawa cywilnego i tworzenie norm prawnych, które będą odpowiadać potrzebom gospodarczym i społecznym.

Do najważniejszych wartości stanowiących podstawę rozwoju gospodarczego społeczeństwa cywilnego należy wolność oparta na kantowskiej wolności jednych jako granicy wolności drugich. W ten sposób rozumiana jest w szczególności konstytucyjna wartość swobodnego rozwoju osobowości, do którego każdy ma prawo, o ile nie narusza praw innych i nie narusza porządku konstytucyjnego ani kodeksu moralnego^[33]. Podobnie ma się z wolnością własności jako osobistą wolnością w dziedzinie prawa majątkowego. Z jednej strony, zobowiązuje ona właściciela do korzystania z niej na rzecz ogółu społeczeństwa, przyczyniając się do wolności wszystkich obywateli (nie zaś do ochrony społecznej pozycji władzy jednostek), z drugiej strony natomiast, interpretowana łącznie z gwarancją rozwoju osobistego, zapewnia obywatelowi wolność finansową i branie odpowiedzialności za kształtowanie swojego życia na własną odpowiedzialność. Podkreśla się w ten sposób kapitalistyczne ramy niemieckiego społeczeństwa cywilnego, torujące drogę jego dalszego gospodarczego rozwoju. Wyrazem tego rozwoju są m.in. powstałe w drodze wykładni prawa cywilnego nowe prawa rzeczowe^[34], które zostały powszechnie zaakceptowane, tj. własność mieszkania, jako własność szczególnego rodzaju (pomieszczeń) oraz prawo trwałego zamieszkania i korzystania^[35]. Konstrukcje te są wynikiem rozpoznania zwiększonych potrzeb kredytowych we współczesnej gospodarce kapitałowej, które w oparciu o wartości konstytucyjne doprowadziły do rozszerzenia katalogu praw rzeczowych przez orzecznictwo. W ten sposób niemiecka metoda wykładni prawa cywilnego umożliwia dalszy rozwój prawa i gospodarki, a przez to społeczeństwa cywilnego.

³² Por. m.in. Jens Petersen, *Von der Interessenjurisprudenz zur Wertungsjurisprudenz* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2001).

³³ Art. 2 ust. 1 GG: *Jeder hat das Recht auf die freie Entfaltung seiner Persönlichkeit, soweit er nicht die Rechte anderer verletzt und nicht gegen die verfassungsmäßige Ordnung oder das Sittengesetz verstößt.*

³⁴ Por. orzeczenie RGZ 24, 48.

³⁵ Por. *Gesetz über das Wohnungseigentum und das Dauerwohnrecht (Wohnungseigentumsgesetz)* vom 15. März 1951.

6 | Zastąpienie filozoficznych fundamentów koncepcji społeczeństwa cywilnego polityką i ideologią społeczeństwa obywatelskiego

Okresem determinującym kształtowanie koncepcji polskiego społeczeństwa były w szczególności lata powojenne i wprowadzenie socjalizmu, ustroju społeczno-gospodarczo-politycznego pod dyktando ZSRR. U podstaw tego ustroju leżało przeciwstawianie się kapitalizmowi, w którym upatrywano źródła ucisku i wyzysku, stąd jego zwalczanie stanowiło zasadniczy cel socjalizmu. Z tego też względu sięgano samych jego fundamentów, tj. filozofii prawa, stanowiącej teoretyczne podstawy prawa umożliwiającego rozwój kapitalistycznych stosunków gospodarczych i społecznych. Nie do zaakceptowania przez władze komunistyczne była zatem przede wszystkim filozofia niemieckiego idealizmu, w tym Hegla, traktująca społeczeństwo cywilne przez system potrzeb gospodarczych, leżących u podstaw prawa cywilnego^[36]. Tłumaczy to usuwanie filozofii z programów nauczania oraz likwidację filozofii w Polsce we wszystkich uniwersytetach państwowych w 1950 r.^[37] i zastąpienie jej ideologią marksistowską^[38], która stała się swoistą „filozofią partyjną”, jednolitą i polityczną^[39], umożliwiającą dyktaturę partii komunistycznej^[40] i podporządkowanie polskiego porządku prawnego polityce. W praktyce ideologia ta miała służyć zmonopolizowaniu i kontrolowaniu przez partię polityczną wszystkich dziedzin aktywności obywateli, wykluczając jednocześnie ich wpływ na władze

³⁶ Por. pkt. „III Społeczeństwo cywilne według niemieckiej filozofii”.

³⁷ Wiesław Lang, Jerzy Wróblewski, Sylwester Zawadzki, *Teoria państwa i prawa* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980), Przedmowa: w jej miejsce utworzono katedry teorii państwa i prawa, przejawiające ścisły związek prawa z władzą państwową, którego to dogmatyczne założenia miały być wyjaśniane w ramach dyscypliny naukowej o tej samej nazwie.

³⁸ W późniejszym okresie marksistowsko-leninowską, por. Józef Maria Bocheński, *Marksizm-leninizm: nauka czy wiara?* (Lublin-Śląsk-Warszawa: Antyk Marcin Dybowski, 1988), 19 i n.

³⁹ Władysław Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. III, *Filozofia nowożytna do roku 1830* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981), 256.

⁴⁰ Adam Lityński, *Historia prawa Polski Ludowej* (Warszawa: Lexis Nexis, 2013), 37 i n., wskazujący przykłady stworzenia pozorów legalizmu przez komunistów. Por także Zygmunt Rybicki, Andrzej Werblan, „Historyczne miejsce demokracji socjalistycznej” *Państwo i Prawo*, nr 8–9 (1977): 3 i n.

państwowo^[41]. Znalazło to wyraz w teoretycznoprawnych założeniach nowego ustroju wyrażonych w teoretycznoprawnych refleksjach o prawie i społeczeństwie obywatelskim, którym nadano zupełnie nowe znaczenia, prowadząc do przeramowania porządku prawnego.

Teoretycznej podstawy społeczeństwa i ustroju socjalistycznego upatrywano w pojęciu „społeczeństwa obywatelskiego”^[42], mającego zastąpić pojęcie „społeczeństwa cywilnego”, ujmowanego odtąd jako „społeczeństwo burżuazyjne” i utożsamiane z wrogim kapitalizmem Europy Zachodniej. Nie była to przy tym jedynie zmiana semantyczna, bowiem jej celem było uniemożliwienie prawidłowego rozumienia prac Karola Marksa^[43], badającego relacje i zgodność prawa z działaniami gospodarczymi oraz zachowania ludzi w procesie gospodarczym. Rozpoznanie i wspieranie interesów gospodarczych oraz aspiracji państwa i społeczeństwa stanowiło bowiem specyfikę ówczesnej epoki, w której uwagę kierowano na realia społeczne i ekonomiczne, badając oddziaływania zmiany struktury społecznej na prawo. Marks, u którego struktura społeczeństwa stanowiła przyczynę prawnoteoretycznych wypowiedzi o związku życia gospodarczego z porządkiem prawnym^[44], skonfrontował pojęcie *bürgerliche Gesellschaft* (społeczeństwo cywilne) z koncepcją *politische Gesellschaft* (społeczeństwo polityczne), ujmując je jako polityczną nadbudowę, system partyjny, interesy polityczne. Ich źródłem była dla Marksa baza ekonomiczna, tj. sfera niepolityczna, cywilna, społeczeństwo cywilne. To założenie Marksa było więc co do zasady zgodne z podstawami kapitalizmu (por. heglowski system potrzeb), co nie spotkało się z aprobatą władz komunistycznych. Spowodowało to konieczność przetłumaczenia do języka polskiego pojęcia *bürgerliche Gesellschaft* jako „społeczeństwo obywatelskie”, zastępując tradycyjne tłumaczenie: „społeczeństwo cywilne”. Ta swoista „zamiana pojęć” stanowiła utożsamienie sfery cywilnej ze sferą polityczną^[45]. O ile społeczeń-

⁴¹ Wiesław Bokajło, „Społeczeństwo obywatelskie: sfera publiczna jako problem teorii demokracji”, [w:] *Społeczeństwo obywatelskie*, red. Wiesław Bokajło, Kazimierz Dziubka (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001), 33.

⁴² Por. Rafał Więckiewicz, „Społeczeństwo obywatelskie w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej”, [w:] *Społeczeństwo obywatelskie w systemie politycznym państwa. Przykład Polski na tle rozwiązań europejskich*, red. Michał Szczegielniak, Rafał Więckiewicz (Warszawa: Wydawnictwo Rambler, 2018), 38–43.

⁴³ Załęski, „Etymologia”, 51 i n. Paweł Stefan Załęski, *Neoliberalizm i społeczeństwo obywatelskie* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012), 7–9.

⁴⁴ Karol Marks, Fryderyk Engels, *Dzieła* (Warszawa: Kairos, 1960), 299 i n.

⁴⁵ Załęski, „Etymologia”, 50.

czeństwo cywilne obejmowało interesy gospodarcze i potrzeby materialne obywateli, o tyle społeczeństwo obywatelskie odnosiło się do interesów politycznych i ideologii partii politycznej. Przyjmując natomiast, że społeczeństwo cywilne stanowiło dotąd podstawę (tworzenia) prawa cywilnego, to zastąpienie pojęcia „społeczeństwa cywilnego” pojęciem „społeczeństwa obywatelskiego” spowodowało, że u podstaw tworzenia prawa leżały odtąd interesy polityczne. W tym kontekście wskazana „zamiana pojęć” stanowiła w rzeczywistości zmianę koncepcji prawa (cywilnego, ale i prawa w ogólności, obejmującą rozumienie pojęcia prawa, jego wykładnię i tworzenie), celem jego upolitycznienia^[46], co prowadziło z kolei do upolitycznienia każdej sfery życia obywateli totalitarnego państwa.

7 | Współczesne polskie społeczeństwo obywatelskie wobec potrzeb gospodarczych i prawa cywilnego

Współczesna koncepcja społeczeństwa obywatelskiego wyrosła z opozycji przeciw totalitarnemu państwu socjalistycznemu, sprawującemu niemal absolutną kontrolę nad społeczeństwem. Stąd jednym z naczelnych haseł budowania nowego ładu transformacji ustrojowej 1989 r. było zbudowanie w Polsce społeczeństwa obywatelskiego^[47]. W tym kontekście nowe „społeczeństwo obywatelskie” oparto na opozycyjności do państwa socjalistycznego (komunistycznego), a stopień zorganizowania tego społeczeństwa stał się miarą zdolności stawiania oporu totalitarnemu państwu oraz tą częścią życia społecznego, która nie podlega państwowej kontroli. Upowszechnienie się tak rozumianego społeczeństwa obywatelskiego było zatem związane z walką o wolność i demokrację, z walką przeciwko rządóm autorytarnym i totalitarnym socjalizmu. Walka ta uwidaczniała

⁴⁶ Załęski, „Etymologia”, 51: „Zmieniono w ten sposób wykładnię marksowskich analiz [...]”.

⁴⁷ Por. rozważania Romana Wieruszewskiego, według którego jednym z najważniejszych celów uchwalenia Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r. było „tworzenie zrębów społeczeństwa obywatelskiego”, tak: Roman Wieruszewski, „Regulacja praw jednostki w Konstytucji RP – wybrane zagadnienia”, [w:] *Prawa człowieka, prawa rodziny. 30 lat Poznańskiego Zakładu Instytutu Nauk Prawnych PAN* (Poznań: Fundacja „Promocja Praw Człowieka-Badania i Nauczanie”, 2003), 24.

się w przeciwstawianiu społeczeństwa i państwa, społeczeństwa i systemu politycznego oraz życia prywatnego i władzy publicznej, wskazując na potrzebę społecznej samoorganizacji w obliczu totalitarnej dyktatury^[48]. Tak rozumiane społeczeństwo obywatelskie odnosić się miało do samoorganizujących się grup, powstających niezależnie od państwa i mających na celu odbudowanie autonomicznej przestrzeni społecznej w komunistycznym państwie^[49].

Wyrosła w Polsce idea społeczeństwa obywatelskiego ma zatem niewiele wspólnego z koncepcjami klasycznych teoretyków zachodnioeuropejskich^[50], u których podstawę rozwoju społeczeństw obywatelskich stanowiła sfera publiczna i sfera ekonomii^[51]. Zarówno bowiem Hegel, jak i Marks związku życia gospodarczego z porządkiem prawnym upatrywali w strukturze społecznej, w której społeczeństwo cywilne, jako sfera niepolityczna, stanowiła bazę ekonomiczną dla politycznej nadbudowy, systemu partyjnego, interesów politycznych. Ten zachodnioeuropejski paradygmat społeczeństwa obywatelskiego uległ zatem rozkładowi w Europie Wschodniej^[52], gdzie koncepcja społeczeństwa obywatelskiego stała się instrumentem walki ideologicznej w procesie zmiany politycznej^[53], służącej wprowadzeniu wolności związanych z demokracją i pluralizmem politycznym. Stąd w rozważaniach odwołujących się do społeczeństwa niemal niewidoczna jest koncepcja społeczeństwa cywilnego Hegla^[54], wyjaśniająca społeczeństwo przez system potrzeb gospodarczych i interesów materialnych obywateli, ściśle związanych z gospodarką, własnością

⁴⁸ Eugeniusz Górski, „Idea społeczeństwa obywatelskiego w Polsce i Europie Środkowowschodniej”, [w:] *Rozważania o społeczeństwie obywatelskim i inne studia z historii idei* (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 2003), 58.

⁴⁹ Bp Edward Frankowski, „Od społeczeństwa totalitarnego do obywatelskiego”, [w:] *Spółeczeństwo obywatelskie. Modele teoretyczne i praktyka społeczna*, red. Edward Balawajder (Lublin: Wydawn. Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2007), 259.

⁵⁰ Aleksander Smolar, „Przygody społeczeństwa obywatelskiego”, [w:] idem, *Tabu i niewinność* (Kraków: Universitas, 2010), 99.

⁵¹ Frankowski, „Od społeczeństwa”, 259.

⁵² Wojciech Misztal, Artur Kościański, „W kierunku polskiego »ideału« społeczeństwa obywatelskiego”, [w:] *Falująca obywatelskość. Stare wzory nowe tendencje*, red. Artur Kościański, Wojciech Misztal (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 2019), 9.

⁵³ Ibidem, 10: „Spółeczeństwo obywatelskie było traktowane jako ruch społeczny, zmierzający do wykształcenia sfery publicznej, moralnego odnowienia wspólnoty oraz uzyskania uznania politycznego”.

⁵⁴ Andrzej Przyłębski, „Hegel jako teoretyk i krytyk społeczeństwa obywatelskiego” *Principia* nr 51 (2009): 143 i n.

prywatną i wolnym rynkiem. Została ona zlekceważona przez środkowo-europejskich dysydemtów, którzy wychodząc od oporu wobec państwowej kontroli oraz opozycji dla autorytarnego państwa, koncepcję społeczeństwa obywatelskiego oparli na wolności politycznej, przejawiającej się w budowaniu autonomicznej przestrzeni społecznej. W konsekwencji teoretycznej podstawy społeczeństwa obywatelskiego upatrywano w „nadbudowie, tworzącej kategorię pośrednią między bazą ekonomiczną, a ściśle państwowymi instytucjami politycznymi”^[55]. Nadbudowa ta, zgodnie z teorią Hegła czy Marksa, wyraża jednak partykularne interesy polityczne, a nie gospodarcze interesy społeczeństwa (!), co prowadzi do dwóch zasadniczych wniosków: po pierwsze, koncepcja współczesnego polskiego społeczeństwa obywatelskiego opartego na interesach politycznych, stoi w opozycji do niemieckiego społeczeństwa cywilnego opartego na interesach gospodarczych; po drugie, koncepcja współczesnego polskiego społeczeństwa obywatelskiego zasadniczo nie zmieniła się od czasów minionego ustroju, zmianie uległa jedynie treść leżących u jej podstaw interesów politycznych zdeterminowanych przez zmianę partii politycznej wygrywającej wybory parlamentarne. Być może z tego względu w doktrynie wskazuje się, że społeczeństwo obywatelskie stanowi figurę ideologiczną, której podstawy pozostały w najwyższym stopniu niejasne^[56].

Konsekwencją przyjmowanej refleksji teoretycznej^[57], traktującej społeczeństwo obywatelskie jako nadbudowę, jest wyodrębnienie społeczeństwa od państwa i gospodarki i stworzenie trzech autonomicznych sektorów: publicznego (państwo), prywatnego (gospodarka) i *non-profit*, czyli po prostu sektor trzeci (społeczeństwo obywatelskie). Sektor społeczeństwa obywatelskiego stanowi w ten sposób obszar, w którym obywatele dobrowolnie i w sposób autonomiczny tworzą stowarzyszenia, fundacje, ruchy, zrzeszenia, zorientowane na wyrażanie, obronę lub też realizację ich

⁵⁵ Eugeniusz Górski, „Kategoria społeczeństwa obywatelskiego u Gramsciego i jej recepcja”, [w:] *Rozważania o społeczeństwie obywatelskim obywatelskim i inne studia z historii idei* (Warszawa: Wydaw. Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 2003), 16 i 62: „to właśnie gramsciańskie pojęcie społeczeństwa obywatelskiego, już w 1967 r. zinterpretowane w duchu socjalliberalnym (...) z czasem zostało zaadoptowane przez Adama Michnika i zastosowane przez Solidarność do warunków polskiej rewolucji pokojowej”.

⁵⁶ Jerzy Szacki, *Liberalizm po komunizmie* (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1994), 123.

⁵⁷ Misztal, Kościański, „W kierunku”, 12.

potrzeb i aspiracji^[58]. W takim jednak ujęciu potrzeby i aspiracje obywateli nie mogą jednak dotyczyć ich interesów gospodarczych czy wynikających z nich potrzeb zmiany prawa, bowiem zgodnie z założeniami teoretyków sektor społeczeństwa obywatelskiego, sektor gospodarczy i sektor publiczny mają charakter autonomiczny (!)^[59]. Istotą sektora społeczeństwa obywatelskiego jest przy tym „tożsamość obywatelska”, ujmowana jako możliwość wywierania wpływu przez obywateli na sprawy publiczne (w kraju i miejscu zamieszkania), przede wszystkim przez uczestnictwo w wyborach^[60]. Oznacza to, że zasadniczy jego wpływ na prawo odbywa się poprzez wybory, tj. interesy i hasła polityczne. Prowadzi to do konstatacji, że cała koncepcja społeczeństwa obywatelskiego towarzysząca transformacji polityczno-ustrojowej, a następnie gospodarczej, nie przyniosła zasadniczych zmian – koncepcja społeczeństwa obywatelskiego pozwalająca wyjaśnić podstawy tworzenia prawa pozostawiała prawo w oderwaniu od potrzeb gospodarczych obywateli.

8 | Społeczeństwo obywatelskie vs. wykładnia prawa cywilnego

Koncepcja społeczeństwa obywatelskiego oraz jego stosunek do prawa i gospodarki nie pozostaje bez wpływu na powszechnie stosowaną metodę wykładni prawa. Metoda wykładni prawa, jako jego odczytanie, jest bowiem zdeterminowana przede wszystkim sposobem tworzenia prawa, który wyjaśnia w dużym stopniu zarysowana koncepcja prawa społeczeństwa

⁵⁸ Por. Piotr Gliński, „Przemiany sektora obywatelskiego po roku 2000 – analiza porównawcza wybranych wyników badań empirycznych”, [w:] *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: III Sektor i wspólnoty lokalne w jednoczącej się Europie*, red. Piotr Gliński, Barbara Lewenstein, Andrzej Siciński (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 2004), 59–65.

⁵⁹ Anna Łoś-Tomiak, „Społeczeństwo obywatelskie – kryzys idei, czy recepta na kryzys? Społeczeństwo obywatelskie Współczesny kryzys finansowo-gospodarczy. Istota, przebieg i konsekwencje” *Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Zielonej Górze*, nr 2 (2015): 97.

⁶⁰ Tomasz Godlewski, „Postrzeganie procesu transformacji w Polsce przez zwolenników orientacji lewicowej i zwolenników orientacji prawicowej”, *Studia Politologiczne. Społeczne uwarunkowania procesu transformacji systemowej w Polsce*, nr 11 (2007): 49–50.

obywatelskiego. Koncepcja ta zakłada tworzenie prawa bez odniesienia do potrzeb gospodarczych i interesów materialnych obywateli, przyjmując za fundament prawa w – ideologię. Powoduje to naturalną potrzebę usunięcia badania interesów z wykładni prawa celem niemożności oceny rozwiązań legislacyjnych. Nie dziwi zatem przyjęcie jeszcze w okresie socjalizmu pozytywistycznego schematu wiedzy (w szczególności pozytywizmu z XIX wieku i początków XX wieku), który odrzucając założenia filozoficzne (w szczególności filozofię polityczną czy filozofię ekonomii) jako metafizykę, w pełni odpowiadał zapotrzebowaniu politycznemu i rozwiązywał problemy metodyczne; pojęcie prawa, jako zbiór norm pochodzących od państwa i zabezpieczonych przymusem, wpisywał się w ideologię podporządkowania społeczeństwa państwu. Konsekwencją takiego ujęcia była niemożliwość rozważania normy prawa jako wyrazu woli politycznej czy też jako rozstrzygnięcia konfliktu interesów i potrzeb gospodarczych leżących u podstaw prawa. W naukową retorykę idealnie wpisywały się natomiast właściwe pozytywizmowi metody analityczne (językowo-logiczne) jako podstawowe narzędzie badania i wykładni prawa^[61], a więc analiza językowa przepisów prawa^[62]. Taka metoda wykładni prawa wyraża bowiem wobec gospodarki analogiczną autonomiczność, jak prawo wobec społeczeństwa obywatelskiego.

Również współcześnie przedstawiciele doktryny wskazują co do zasady dwie powszechnie przyjmowane i stosowane metody wykładni prawa cywilnego, tj. metodę klaryfikacyjną i metodę derywacyjną^[63], przy czym obie metody oparte są na badaniu językowym i języku^[64]. Prawo ujmowane

⁶¹ Por. Lech Morawski, *Filozofia prawa* (Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”: 2014), 31. Stelmach, Sarkowicz, *Filozofia*, 23 i n.

⁶² Maciej Zieliński, *Wykładnia prawa – zasady – reguły – wskazówki* (Warszawa: Wolters Kluwer, 2017), 47.

⁶³ Maciej Zieliński, „Derywacyjna koncepcja wykładni jako koncepcja zintegrowana” *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, nr 3 (2006): 94.

⁶⁴ Por. m.in. Lech Morawski, *Wykładnia w orzecznictwie sądów. Komentarz* (Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, 2002), 27 i n. Krzysztof Pleszka, „Językowe znaczenie tekstu prawnego jako granica wykładni”, [w:] *Filozoficzno-teoretyczne problemy sądowego stosowania prawa*, red. Marek Zirk-Sadowski (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1997), 69–77. Maciej Zieliński, Olgierd Bogucki, Agnieszka Choduń, Stanisław Czepita, Beata Kanarek, Andrzej Munczewski, „Zintegrowanie polskich koncepcji wykładni prawa” *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, nr 4 (2009): 25 i n. Por. także orzecznictwo, m.in.: „(...) należy dać pierwszeństwo wynikowi wykładni językowej” (uchwała NSA z 4.06.2001, FPK6/01, Pr. Gosp. 2001/7-8/57; „wykładnia

jest więc jako komunikat językowy^[65] lub jako środek opisu rzeczywistości, będący jednocześnie rzeczywistością i przedmiotem poznania^[66]. Powoduje to ograniczenie wykładni przepisów prawa do jednego aspektu analizy językowej, „jako sposobu zrozumienia komunikatu językowego, jak czynią to językoznawcy”^[67]. W konsekwencji celem wykładni jest znaczenie językowe przepisu prawa, ustalane na podstawie zasad semantyki, która jeszcze w okresie PRL zastąpiła usuniętą z nauki prawa filozofię. Semantyka tymczasem, opisując relacje między językiem a rzeczywistością, odpowiada na pytanie, co czyni zdanie prawdziwym? W konsekwencji stosowania wykładni opartej na semantyce powstaje wrażenie, że wynik wykładni stanowi obiektywne (prawdziwe) znaczenie przepisu prawa. W rzeczywistości jednak wynik ten jest jedynie zawołowanym wyrazem woli politycznej – woli, która nigdy nie jest neutralna ani obiektywna, bowiem stoją za nią określone interesy determinujące wyobrażenia i sposób rozumienia uznanych przez prawo wartości. Semantyka nie pokazuje natomiast, że „określony sposób rozumienia wartości uznawanych w dyskursie prawniczym za oczywisty jest powiązany z określoną wizją polityczną”^[68]. W konsekwencji wartości polityczne legitymizujące prawo ujmowane są za rzekomo uniwersalne i zostają sprowadzone do wartości konstytucyjnych dla praktyki określonej grupy społecznej, a ostatecznie do poglądów osób dokonujących jego wykładni (operacyjnej lub doktrynalnej). W ten sposób dochodzi zarówno do mitologizowania pożądanego

językowa (...) jest nie tylko punktem wyjścia dla wszelkiej wykładni prawa, lecz także określa jej granice w ramach możliwego sensu słów zawartych w tekście prawnym” (uchwała NSA z 20.03.2000, FPS 14/99, ONSA 2000/3/92).

⁶⁵ Co do wykładni klaryfikacyjnej, por. Marcin Romanowicz, „Teoria klaryfikacyjna wykładni prawa jako teoria uzasadnienia. Perspektywa psycholingwistyczna a pozytywistyczna koncepcja wykładni prawa” *Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej*, nr 1 (2011): 57: „w teorii wykładni prawa J. Wróblewskiego prawo jest ujmowane jako komunikat językowy, tzn. prawo jest rodzajem informacji nadanej przez określonego nadawcę – ustawodawcę – do określonego odbiorcy – adresata prawa” – Jerzy Wróblewski, *Rozumienie prawa i jego wykładnia* (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1990), 52.

⁶⁶ Stanisław Czepita, Sławomira Wronkowska, Maciej Zieliński, „Założenia szkoły poznańsko-szczecińskiej w teorii prawa” *Państwo i Prawo*, nr 2 (2013): 7.

⁶⁷ Zieliński, *Wykładnia*, 47.

⁶⁸ Arkadiusz Barut, „Problem polityczności orzecznictwa z perspektywy rozumienia polityczności jako sfery wspólnych wartości. Wstęp do neoklasycznej koncepcji prawa” *Krytyka Prawa*, nr 3 (2020): 34.

wyniku wykładni przepisów prawa, jak i legitymizujących to prawo wartości jako jedynego właściwego rozumienia^[69].

Konsekwencją przyjętego sposobu odczytywania prawa (wykładni) jest wpływ metody na dalszy rozwój prawa, społeczeństwa i gospodarki. Rozwój ten wytyczany jest na podstawie determinującej metodę wykładni prawa, koncepcji, zgodnie z którą u podstaw prawa leżą interesy polityczne determinujące tworzenie prawa, jego wykładnię oraz dalszy rozwój. Interesy polityczne wytyczają zatem kierunek rozwoju prawa zgodny z wizją polityczną partii politycznej, która wygrała dane wybory parlamentarne. To wizja polityczna (a nie potrzeby gospodarcze) wyznacza wartości legitymizujące prawo, tj. sposób ich rozumienia, determinując wynik wykładni prawa. Powoduje to, że kierunek rozwoju prawa zmienia się na podstawie zmiany wizji politycznej, tj. zarówno w wyniku wewnątrzpaństwowej zmiany partii politycznej wygrywającej wybory, jak również na podstawie zmiany sytuacji politycznej na arenie międzynarodowej. Powoduje to, niestabilność i nieprzewidywalność kierunku rozwoju prawa, ale i wyniku wykładni obowiązujących przepisów, a to najczęściej poprzez zmianę wykładni wskazanych wartości legitymizujących prawo, co umożliwiła i niedostatecznie pokazuje stosowana współcześnie metoda wykładni prawa.

9 | Konkluzje

Celem artykułu było wyjaśnienie różnic w pojęciach „społeczeństwa cywilnego” i „społeczeństwa obywatelskiego” w polskiej i niemieckiej teorii prawa, z uwzględnieniem tła gospodarczego, społecznego, filozoficznego i polityczno-ideologicznego. Rozważania zawarte w artykule pokazują, że pojęcie „społeczeństwa cywilnego” niemieckiej nauki prawa wyjaśnia podstawy tworzenia prawa cywilnego i sposoby jego odczytywania (wykładni prawa cywilnego) na podstawie potrzeb gospodarczych i interesów materialnych obywateli. Z tego względu pojęcie „społeczeństwa

⁶⁹ Por. jednak Lech Morawski, „Aktywizm sędziowski a sprawy polskie”, *Prawo i więź*, nr 2 (2016): 10: „Retoryka pasywistyczna TK opiera się na założeniu, że istnieje coś takiego jak jedno poprawne czy też właściwe znaczenie każdej normy prawnej (...) jest niezgodne z elementarną wiedzą logiczną i lingwistyczną”.

cywilnego”, rozpatrywane w kategorii koncepcji prawa cywilnego, pozwala zrozumieć przyjmowane powszechnie rozumienie i funkcje prawa cywilnego w teorii prawa cywilnego, w tym tworzenie prawa i przyjmowany powszechnie sposób odczytywania (wykładnię), a ponadto pozwala wyjaśnić stosowane w praktyce rozwiązania dogmatyczne i oceniać ich walor praktyczny pod kątem przydatności dla potrzeb gospodarczych obywateli. Takie ujęcie rodzi naturalną potrzebę konfrontacji niemieckiej koncepcji „społeczeństwa cywilnego”, wyjaśniającej tworzenie, wykładnię i rozwój prawa, z występującym w polskiej nauce prawa pojęciem „społeczeństwa obywatelskiego” jako koncepcji prawa cywilnego, umożliwiającej zrozumienie tworzenia i wykładni polskiego prawa cywilnego. Prowadzi to do interesujących wniosków.

Jak wykazano, pojęcie „społeczeństwa” występuje we współczesnej polskiej nauce głównie w dyscyplinach politycznych i społecznych, w których wskazuje się na koncepcję „społeczeństwa obywatelskiego” jako podstawę ładu społecznego. Taki stan rzeczy wynika poniekąd z uwarunkowań politycznych okresu PRL, w którym z przyczyn ideologicznych koncepcję „społeczeństwa cywilnego”, z uwagi na jej związek z kapitalistycznym porządkiem społeczno-gospodarczym, zastąpiono pojęciem „społeczeństwa obywatelskiego”. Pojęcie to, odnosząc się do sfery politycznych interesów, pozwalało uniknąć odczytywania przepisów prawa cywilnego przez interesy gospodarcze obywateli, uniemożliwiając w ten sposób dokonanie oceny rozwiązań dogmatycznych pod kątem przydatności dla realizacji celów gospodarczych państwa socjalistycznego. W konsekwencji jednak ta „zamiana pojęć” z perspektywy teoretycznoprawnej miała na celu zmianę koncepcji prawa, której celem była (w ocenie Autorki) zmiana sposobu myślenia o prawie, sposobu tworzenia prawa i wykładni prawa, nadając przy tym prawu charakter ideologiczny, tj. zgodny z aktualnymi potrzebami politycznymi. Potwierdza to, przeprowadzona w artykule analiza pojęcia „społeczeństwa obywatelskiego”, rozpatrywanego z uwzględnieniem tła historycznego, obejmującego obszar nauk politycznych i społecznych. Analiza ta pozwala wyjaśnić przyczyny powszechnego przyjęcia w polskiej teorii i praktyce prawa rozumienia prawa opartego o pozytywistyczny schemat wiedzy, zaś w zakresie wykładni prawa cywilnego usunięcie badania interesów gospodarczych i politycznych oraz konsekwentne przyjęcie właściwej pozytywizmowi analityczno-dedukcyjnej metody wykładni prawa opartej o zasady językoznawstwa, w szczególności semantykę. W takim ujęciu, przedstawione w artykule teoretycznoprawne refleksje polskiej nauki prawa, dotyczące „społeczeństwa obywatelskiego”,

mogą być rozpatrywane w kategorii „głębokiego”, niezwerbalizowanego sposobu pojmowania prawa w teorii prawa^[70], który determinuje przyjmowanie określonej teorii prawa lub koncepcji. Przyczyny przyjęcia „społeczeństwa obywatelskiego” do polskiego porządku społeczno-politycznego wyjaśniają bowiem jednocześnie przyczyny współczesnego przyjmowania koncepcji prawa, sposób tworzenia prawa, metodę wykładni prawa oraz kierunek jego dalszego rozwoju, i w tym kontekście mogą stanowić zarys swoistej koncepcji prawa społeczeństwa obywatelskiego.

Przedstawione w artykule refleksje dotyczące teoretycznoprawnych podstaw pojęcia „społeczeństwa obywatelskiego”, koncentrujących się zasadniczo na politycznych interesach, wyrażają zatem sposób podejścia do problemów gospodarczych obywateli i ich rozwiązywania przez prawo cywilne, który jest zasadniczo odmienny od niemieckiej koncepcji prawa społeczeństwa cywilnego, opartego na potrzebach gospodarczych obywateli. Prowadzi to do ciekawej konstatacji, że przyjęcie w obu porządkach prawnych odmiennych teoretycznoprawnych wyjaśnień podstaw prawa i społeczeństwa powoduje odmienne rozumienie prawa, jego funkcji, sposobów odczytywania i rozwoju, które powinno być rozumiane i uwzględniane w praktyce stosowania prawa. Wyjaśnienie teoretycznych podstaw pojęcia „społeczeństwa obywatelskiego” uzmysławia jednak, dlaczego zmiana ustroju gospodarczo-politycznego w 1989 r. nie spowodowała zasadniczo zmiany pojęcia prawa i zmiany metody wykładni prawa. Jeśli bowiem pojęcie „społeczeństwa obywatelskiego” odnosi się do interesów politycznych i ideologii partii rządzącej, pozostając autonomicznym wobec interesów gospodarczych obywateli, to w wyniku przemian gospodarczo-politycznych zmianie uległa treść interesów politycznych, które zyskały nową polityczną treść, pozostawiając bez wpływu na wspomnianą autonomiczną relację. W konsekwencji, doprowadziło do upolitycznienia prawa (w zakresie tworzenia i wykładni prawa), nie tylko prawa cywilnego, ale i samej Konstytucji, co powoduje, że spory prawne to *de facto* spory polityczne, tj. spory o sposób rozumienia wartości leżących u podstaw prawa, co pokazuje kryzys konstytucyjny i instrumentalizacja Konstytucji.

⁷⁰ Por. Artur Kozak, *Pojmowanie prawa w teorii wykładni* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997), 7 i n.

Bibliografia

- Barut Arkadiusz, „Problem polityczności orzecznictwa z perspektywy rozumienia polityczności jako sfery wspólnych wartości. Wstęp do neoklasycznej koncepcji prawa” *Krytyka Prawa*, nr 3 (2020): 32–49. DOI:10.7206/kp.2080-1084.394.
- Bocheński Józef Maria, *Marksizm – leninizm: nauka czy wiara?*. Lublin–Śląsk–Warszawa: Antyk Marcin Dybowski, 1988.
- Bokajło Wiesław, „Społeczeństwo obywatelskie: sfera publiczna jako problem teorii demokracji”, [w:] *Społeczeństwo obywatelskie*, red. Wiesław Bokajło, Kazimierz Dziubka. 33. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001.
- Busche Jan, „Die Begründung von Schuldverhältnissen”, [w:] *J. von Staudingers Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch mit Einführungsgesetz und Nebengesetzen, Eckpfeiler des Zivilrechts*, red. Michael Martinek. 187. Berlin: Sellier de Gruyter, 2008.
- Coing Helmut, *Europäisches Privatrecht Band I Altere Gemeinsames Recht 1500–1800*. München: C.H. Beck, 1985.
- Coing Helmut, *Grundzüge der Rechtsphilosophie*. Berlin–New York: De Gruyter, 1993.
- Czepita Stanisław, Sławomira Wronkowska, Maciej Zieliński, „Założenia szkoły poznańsko-szczecińskiej w teorii prawa” *Państwo i Prawo*, nr 2 (2013): 3–16.
- Frankowski Edward, „Od społeczeństwa totalitarnego do obywatelskiego”, [w:] *Społeczeństwo obywatelskie. Modele teoretyczne i praktyka społeczna*, red. Edward Balawajder. 259. Lublin: Wydawn. Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2007.
- Gliński Piotr, „Przemiany sektora obywatelskiego po roku 2000 – analiza porównawcza wybranych wyników badań empirycznych”, [w:] *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: III Sektor i wspólnoty lokalne w jednoczącej się Europie*, red. Piotr Gliński, Barbara Lewenstein, Andrzej Siciński. 59– 65. Warszawa: Wydaw. Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 2004.
- Godlewski Tomasz, „Postrzeganie procesu transformacji w Polsce przez zwolenników orientacji lewicowej i zwolenników orientacji prawicowej” *Studia Politologiczne*, nr 11 (2007): 42–55.
- Górski Eugeniusz, „Idea społeczeństwa obywatelskiego w Polsce i Europie Środkowowschodniej”, [w:] *Rozważania o społeczeństwie obywatelskim i inne studia z historii idei*, red. Eugeniusz Górski. 58. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 2003.
- Górski Eugeniusz, „Kategoria społeczeństwa obywatelskiego u Gramsciego i jej recepcja”, [w:] *Rozważania o społeczeństwie obywatelskim i inne studia z historii idei*. 16, 62. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 2003.
- Heck Philip, *Grundriss des Sachenrechts*. Tübingen: Paul Siebeck, 1930.

- Heck Philip, *Gesetzesauslegung und Interessenjurisprudenz*. Tübingen: Paul Siebeck, 1968.
- Heck Philip, *Begriffsbildung und Interessenjurisprudenz*. Berlin-Zürich: Paul Siebeck, 1968.
- Heck Philip, *Grundriß des Schuldrechts*. Tübingen: Paul Siebeck, 1929.
- Hegel Georg Wilhelm Friedrich, *Zasady filozofii prawa*. przeł. Adam Landman. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1969.
- Hegel Georg Wilhelm Friedrich, *Vorlesungen über Rechtsphilosophie*. red. Karl-Heinz von Ilting, t. III, Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzhoog, 1974.
- Ihering Rudolf von, *Der Zweck im Recht, I Band*. Leipzig: Breitkopf und Härtel, 1877.
- Kant Immanuel, *Metaphysik der Sitten. Einleitung III und Einleitung in die Rechtslehre § 3 (Inselausgabe IV)*. Leipzig: de Gruyter, 1797.
- Kozak Artur, *Pojmowanie prawa w teorii wykładni*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997.
- Lang Wiesław, Jerzy Wróblewski, Sylwester Zawadzki, *Teoria państwa i prawa*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980.
- Larenz Karl, Claus-Wilhelm Canaris, *Lehrbuch des Schuldrechts, t. II, Besonderer Teil, Zweiter Halbband*. München: C.H. Beck, 1994.
- Lityński Adam, *Historia prawa Polski Ludowej*. Warszawa: Lexis Nexis, 2013.
- Łoś-Tomiak Anna, „Społeczeństwo obywatelskie – kryzys idei, czy recepta na kryzys? Społeczeństwo obywatelskie Współczesny kryzys finansowo-gospodarczy. Istota, przebieg i konsekwencje” *Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Zielonej Górze*, nr 2 (2015): 97-109. DOI: 10.26366/PTE.ZG.2015.19.
- Marks Karol, Fryderyk Engels, *Dzieła*. Warszawa: Kairós, 1960.
- Mayer-Maly Theo, „Eigentum und Verfügungsrechte in der neueren deutschen Rechtsgeschichte” *Schriften des Vereins für Socialpolitik*, nr 140 (1984): 25-40.
- Misztal Wojciech, Artur Kościański, „W kierunku polskiego »ideału« społeczeństwa obywatelskiego”, [w:] *Falująca obywatelskość. Stare wzory nowe tendencje*, red. Artur Kościański, Wojciech Misztal. 9- 10, 12. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 2019.
- Morawski Lech, *Filozofia prawa*. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, 2014.
- Morawski Lech, „Aktywizm sędziowski a sprawy polskie” *Prawo i Więż*, nr 2 (2016): 7-13.
- Morawski Lech, *Wykładowia w orzecznictwie sądów. Komentarz*. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, 2002.
- Petersen Jens, *Von der Interessenjurisprudenz zur Wertungsjurisprudenz*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2001.

- Płaszka, Krzysztof, „Językowe znaczenie tekstu prawnego jako granica wykładni”, [w:] *Filozoficzno-teoretyczne problemy sądowego stosowania prawa*, red. Marek Zirk-Sadowski. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1997.
- Prütting Hanns, *Sachenrecht. Ein Studienbuch*, München: C.H. Beck, 2008.
- Przyłębski Andrzej, „Hegel jako teoretyk i krytyk społeczeństwa obywatelskiego” *Principia* nr 51 (2009): 143–161.
- Redelbach Andrzej, *Wstęp do prawoznawstwa*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1996.
- Riedel Manfred, *Bürgerliche Gesellschaft und Staat. Grundproblem und Struktur der Hegelschen Rechtsphilosophie. Soziologische Essays*. Neuwied: Luchterhand, 1970.
- Romanowicz Marcin, „Teoria klaryfikacyjna wykładni prawa jako teoria uzasadnienia. Perspektywa psycholingwistyczna a pozytywistyczna koncepcja wykładni prawa” *Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej*, nr 1 (2011): 55–74.
- Rückert Joachim, Ralf Seinecke, *Methodik des Zivilrechts – von Savigny bis Teubner*. Baden-Baden: Nomos, 2017.
- Rybicki Zygmunt, Andrzej Werblan, „Historyczne miejsce demokracji socjalistycznej” *Państwo i Prawo*, nr 8–9 (1977): 3.
- von Savigny Friedrich Carl, *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. Heidelberg: Mohr Verlag (Paul Siebeck), 1814.
- von Savigny Friedrich Carl, *System des heutigen Römischen Rechts*, t. I, Berlin: Paul Siebeck, 1840.
- von Savigny Friedrich Carl, *O powołaniu naszych czasów do ustawodawstwa i nauki prawa*, przeł. Kazimierz Opalek. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964.
- Schwab Dieter, Martin Löhning, *Einführung in das Zivilrecht, mit BGB- Allgemeiner Teil, Schuldrecht Allgemeiner Teil, Kauf- und Deliktsrecht*. Heidelberg: C.F. Müller Verlag, 2010.
- Smolar Aleksander, „Przygody społeczeństwa obywatelskiego”, [w:] Aleksander Smolar, *Tabu i niewinność*. Kraków: Universitas, 2010.
- Sokalska Edyta, „Searching for the best legal interpretation and the ideal formula of a state – Otto von Gierke and corporatism as the basis for a new federal state” *Studia Prawnoustrojowe*, nr 56 (2022): 266–268. <http://dx.doi.org/10.31648/sp.7646>.
- Stelmach Jerzy, Ryszard Sarkowicz, *Filozofia prawa XIX i XX wieku*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1998.
- Sylwestrzak Andrzej, *Historia doktryn politycznych i prawnych*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2015.
- Szacki Jerzy, *Liberalizm po komunizmie*. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1994.

- Szymaniec Piotr, „Elementy liberalne w myśli Georga Wilhelma Friedricha Hegla”, [w:] *Prace z myśli polityczno-prawnej oraz prawa publicznego*, red. Mirosław Sadowski, Piotr Szymaniec. 33. Wrocław: Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, 2012.
- Tatarkiewicz Władysław, *Historia filozofii*, t. III, *Filozofia nowożytna do roku 1830*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981.
- Wagner Heinz, *Das geteilte Eigentum in Naturrecht und Positivismus*. Breslau: Martin, 1938.
- Wiegand Wolfgang, „Zur theoretischen Begründung der Bodenmobilisierung in der Rechtswissenschaft: Der abstrakte Eigentumsbegriff, Band III”, [w:] *Wissenschaft und Kodifikation des Privatrechts im 19. Jahrhundert*, red. Helmut Coing, Walter Wilhelm. 188. Frankfurt: Vittorio Kolstermann, 1976.
- Wieruszewski Roman, „Regulacja praw jednostki w Konstytucji RP – wybrane zagadnienia”, [w:] *Prawa człowieka, prawa rodziny, 30 lat Poznańskiego Zakładu Instytutu Nauk Prawnych PAN*. 24. Poznań: Fundacja „Promocja Praw Człowieka – Badania i Nauczanie”, 2003.
- Więckiewicz Rafał, „Czym jest społeczeństwo obywatelskie? Przyczynek do dyskusji”, [w:] *Spółeczeństwo obywatelskie w systemie politycznym państwa. Przykład Polski na tle rozwiązań europejskich*, red. Michał Szczegielniak, Rafał Więckiewicz. 13. Warszawa: Wydawnictwo Rambler, 2018.
- Więckiewicz Rafał, „Spółeczeństwo obywatelskie w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej”, [w:] *Spółeczeństwo obywatelskie w systemie politycznym państwa. Przykład Polski na tle rozwiązań europejskich*, red. Michał Szczegielniak, Rafał Więckiewicz. 38–43. Warszawa: Wydawnictwo Rambler, 2018.
- Wróblewski Jerzy, *Rozumienie prawa i jego wykładnia*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1990.
- Załęski Paweł, „Etymologia społeczeństwa obywatelskiego: o problemie tłumaczenia nowoczesnej koncepcji *bürgerliche Gesellschaft*” *Acta Philologica* 34 (2008): 49–54.
- Załęski Paweł Stefan, *Neoliberalizm i społeczeństwo obywatelskie*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012.
- Zieliński Maciej, „Derywacyjna koncepcja wykładni jako koncepcja zintegrowana” *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, nr 3 (2006): 93–101.
- Zieliński Maciej, *Wykładnia prawa – zasady – reguły – wskazówki*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2017.

Zieliński Maciej, Olgierd Bogucki, Agnieszka Choduń, Stanisław Czepita, Beata Kanarek, Andrzej Munczewski, „Zintegrowanie polskich koncepcji wykładni prawa” *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, nr 4 (2009): 23–29.
Zippelius Reinhold, *Rechtsphilosophie. Ein Studienbuch*. München: C.H. Beck, 2011.

